

הרב שלמה לוי

הדברים נאמרו ביום עיון
של מכון התורה והארץ באוני' בר-אילן
שבט תשנ"ח
ונכתבו בתוספת נופך
לעילוי נשמת אחי יקירי
פרופ' יהודה לוי ז"ל
ת.נ.צ.ב.ה

עקירת עצי פרי לצרכים כלכליים

ראשי פרקים:

- הצגת הבעיה
- א. האיסור
- ב. עקירה שלא בדרך השחתה
- ג. צורכי הרבים
- ד. תכנון חקלאי
- ה. ייבוש העצים
- ו. עצים שהזקינו
- ז. סכנה
- ח. צדדים נוספים להיתר
- סיכום

הצגת הבעיה

השאלה שאנו רוצים לדון בה היא, האם מותר, לעקור עצי פרי לצרכים כלכליים, וננסה להתייחס לכמה מקרים:

- א. חקלאי או משק חקלאי המגיע למסקנה שמטע מסוים המניב פרי בכמות טובה אינו כלכלי דיו, ולכן ברצונו לעקרו על מנת להשתמש בקרקע לצרכים אחרים בהם הרווח גדול יותר.
- ב. עקירת עצי פרי על מנת להשתמש בקרקע לצורכי ציבור.
- ג. עקירת עצים מתוך תכנון חקלאי כולל של משרד החקלאות והגופים הממונים, כאשר מגיעים למסקנה שעל מנת לשמור על כדאיות הענף יש לקצץ בכמות הפרי.

ראשית נביא בקיצור את המקורות לאיסור עקירה ותוקפו ולאחר מכן נדון בע"ה באפשרויות השונות להתיר עקירה. כמובן שאין ללמוד ממאמר זה הלכה למעשה, מדובר רק על סקירה בסיסית של ההלכות והתשובות שלענ"ד קשורות לעניין. בכל שאלה מעשית יש לפנות לפוסקים המוסמכים.

א. האיסור

נאמר ברמב"ם (הל' מלכים פ"ו ה"ח):

"אין קוצצים אילני מאכל שחוקן למדינה ואין מונעים מהם אמת המים כדי שיבשו שנאמר לא תשחית את עצה, וכל הקוצץ לוקה, ולא במצור בלבד אלא בכל מקום כל הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה לוקה, אבל קוצצים אותו אם היה מזיק אילנות אחרים או מפני שמזיק בשדה אחרים או מפני שדמיו יקרים, לא אסרה תורה אלא דרך השחתה".

וע"ש בכס"מ שהביא את מקורות הרמב"ם בגמ'.

עולה א"כ שמדובר על איסור לאו מפורש שהעובר עליו לוקה ואע"פ שהתורה דיברה על מצור, נלמד מזה לכל המקומות, אפשר ללמוד בק"ו אם אפילו עץ של אויב אסור להשחית כ"ש עץ סתם.

ברם בנוסף לאיסור ההלכתי אומרת הגמ' בסוכה (כט ע"א):

"בשביל ד' דברים המאורות לוקין: מפני על כותבי פלסתר ועל מעידי עדות שקר ועל מגדלי בהמה דקה בא", ועל קוצצי אילנות טובים".

ומסביר שם רש"י את הסיבה לכך, מפני שנראים כבועטין בקב"ה ובברכתו שמשפיע טובה.

בפרקי דר"א (פרק לו) נאמר:

"ששה קולן הולך מסוף העולם ועד סופו ואין קולן נשמע ואלו הן בשעה שכורתין את עץ האילן שהוא עושה פרי הקול יוצא מסוף העולם ועד סופו ואין הקול נשמע".

בסוף מסכת כלה רבתי מובא בשם ר"ע שמקצצי אילנות אינם רואים סימן ברכה.

גם במקומות אחרים ניתן לראות עד כמה שהתייחסו בחומרא למעשה זה ואכמ"ל.

נאמר בגמ' בב"ק (צא ע"ב) "אמר ר' חנינא לא שכיב שיבחת ברי אלא דקן תאנתא בלא זמנה" מכאן למדו המפרשים שלא מדובר כאן על איסור בלבד אלא גם על סכנה, הקוצץ אילן מאכל מסתכן ח"ו ונתנו לזה דיני סכנה כמו בשאר הדברים המסוכנים.

ננסה בע"ה לראות באלו מקרים ניתן להתיר את קציצת העצים.

ב. עקירה שלא בדרך השחתה

הגמ' (ב"ק שס) אומרת בשם רבינא "אם היה מעולה בדמים מותר" דהיינו אם שווי העץ עצמו יותר מהפירות שעושה, ועל כן עדיף מבחינה כלכלית לעקור את העץ ולהשתמש בו כקורה מותר לעשות זאת. הסיבה כפי שמובא ברמב"ם דלעיל, איסור העקירה הוא דרך השחתה בלבד, כלשון הפסוק "לא תשחית את עצה" ולכן עקירה שאין בה השחתה מותרת. הרמב"ם מביא כדוגמא לכך את המקרה בגמ' שדמיו יקרים או אם עוקר עץ מפני שמזיק לאילנות או לשדה, וגם דוגמא זו הובאה שם בגמ'.

לכאורה לפי זה היינו יכולים לומר שכל עקירה משיקול כלכלי אינה נחשבת דרך השחתה שהרי עוקר לצורך, וא"כ נתיר זאת בכל מקרה אלא שכפי שנראה להלן יש שהגבילו היתר זה; (עי' שו"ת הרמב"ם סי' קיב).

הרא"ש (ב"ק פ"ח סו"י טו) כותב בקשר להיתר העקירה לצורך העצים "וכן אם היה צריך למקומו מותר" והט"ז (יר"ד סי' קטז אות ו) הביא דבריו להלכה. מדבריו יוצא לכאורה שאכן כל צורך יכול להיחשב שלא כדרך השחתה. אולם ה"בית יעקב" (סי' קמ) טוען שהתוס' ועוד ראשונים חולקים על הרא"ש וסוברים שהותר דווקא לצורך השימוש בקורות ולא לצרכים אחרים. החיד"א (שו"ת חיים שאל ח"א סי' כב) חולק על הבית יעקב ואומר שאין להוכיח מדברי התוס' שחולק על הרא"ש אולם יש אחרונים שחששו לדבריו. הסברה לחולקים על הרא"ש מובאת בשו"ת משיב דבר (ח"ב סי' נו) וז"ל:

"נסתפק מעלתו אם לסמוך על הוראת הט"ז שהתיר לקצוץ אילנות שיש בהם פירות כדי לבנות במקומם בית. ובעניי הנני מסכים שיש **להזהר שלא לקוץ** משום איזה שווי יותר משווי האילן, דהשחתת אילן חמיר טפי ובטעין קבא אסור למקצציה ובאמת קב תמרים בכל שנה הרי זה כאינו וכל הנאה וצורך הרי זה שוה יותר ומ"מ אסור לא משום שווי האילן אלא משום חומר האיסור, ושרי רק כשמזיק לאילנות אחרים או לשדה אחר **או כשדמיו יקרים דאז העץ הוא הפרי ותכלית האילן** אבל משום הנאות אחרות לא. והגם דהרא"ש התיר בצריך למקומו יש מקום לחלק ולומר דדווקא היכא דהתועלת בא לבעלים עם ההשחתה משא"כ אם רוצה לבנות שם שבעקירת האילן עדיין לא נגמרה ההנאה ומי יודע דילמא לא מסתעייא מילתא".

ישנן בדבריו שתי נקודות עיקריות:

1. אסור לעקור מטעמים כלכליים, והראיה שאם עושה קב תמרים, כמות שאינה כלכלית כלל בכל אופן אסור לעקור. ההיתר לצורך דמיו הוא רק

כאשר העץ עצמו שווה יותר שאז הוא עיקר הפרי של העץ. סברה זו מתאימה לחולקים על הרא"ש.

2. גם אם נאמר שלצורך אחר גם מותר, ניתן להתיר רק כאשר ההנאה היא מיידית ולא כאשר מדובר על הנאה עתידית שהרי יש חשש שהנאה זו לא תגיע, ויתברר שהעקירה היתה השחתה.

ראינו א"כ שנחלקו הפוסקים האם הגדרת השחתה נקבעת על פי ראייה כללית של מטרת הקציצה או מתוך התייחסות ישירה לעץ אותו כורתים.

גם אם נקבל את דברי הרא"ש והט"ז בעניין זה מצאנו באחרונים הגדרה נוספת לגבי צורך מול השחתה. אומר החוות יאיר (סי' קצה)

"מש"כ הרא"ש להתיר לצורך מקום, ר"ל שרוצה לבנות שם או לתקן לו במקומו דבר הנצרך לו, משא"כ להרחיב חצירו ולצורך טיול ותוספת אור וריח בעלמא לא אמר".

כעין זה מצאנו בשבות יעקב ובערוך השולחן ובאחרונים נוספים.

הח"י מבחין כאן בין צורך ממשי לבין צורך שהוא לרווחא בעלמא, הבחנה זו שונה ממקרים אחרים בהם התירו לצורך או לצורך מרובה וכדומה. בדרך כלל מדובר על כך שסומכים על שיטות מקילות או שמוותרים על חומרא מסוימת בשעת הצורך, אצלינו הצורך הוא הקובע האם יש כאן השחתה. אם עוקר לרווחא בעלמא אע"פ שכנראה הוא מעדיף את הרווחא ולא עוקר לשם השחתה, הגדרת השחתה לא נקבעת לפי צרכיו בלבד ולכן כשמעמידים את העץ מול הרווחא ההלכה מגדירה זאת כהשחתה.

משמעות הדברים לכאורה שכאשר באים להעמיד את השחתת העץ מול התועלת שלמענה אנו כורתים את העץ, אי אפשר לבדוק זאת בחשבון כלכלי בלבד אלא יש להתחשב גם במשקל הערכי של הדברים. למשל, רוצים לעקור עץ עושה פרי שהוא מביא חיים וברכה לעולם, על מנת לבנות במקומו פארק מים. בסולם הערכים שלנו, עץ כזה עומד כמה מדריגות מעל לפארק ועל כן אפילו אם נניח שהרווח הכלכלי מהפארק גדול מהרווח של הפירות, ייתכן שנראה זאת כהשחתה ולא כצורך.

מדובר כאן לכאורה במגבלה מאד רצינית אולם ייתכן בעניין זה לחלק בין עץ שמטרתו לתת פרי ולהאכיל את בעליו, אותו מותר לעקור רק לצורך ממשי, לבין עצים שנועדו לצרכים כלכליים בלבד, ועל כן מכיון שממילא מדובר על הרווח של בעל העצים והקרקע, ולא על אכילת הפירות אולי אין צורך להיכנס לשאלה מה ייבנה שם כתחליף לעץ (ע' לקמן סברה מעין זו).

ג. צורכי הרבים

בשאלה מעין זו עסק הרב אהרונסון בספרו ישועת משה (סי' סג) לגבי עקירת מטעים לצורך הקמת בית החיים בפ"ת. לפי הט"ז שמותר לעקור על מנת לבנות במקומו לכאורה ברור שיש להתיר גם בכגון דא, אולם השאלה עולה לחולקים על הט"ז. הישועת משה מביא שם את הפוסקים האוסרין והמתירים ולא אאריך כאן בציטוט דבריו. מסקנתו שם שכאשר יש צורך גדול ניתן להתיר ולכאורה כגון זה גם לצורכי ציבור אחרים כגון סלילת דרכים וכדומה. אמנם בספר משנת יוסף (שביעית ח"ב עמ' סו) מביא מספר טהרת יו"ט בשם הגרי"ג להחמיר בזה משום חשש צוואת ר' יהודה החסיד.

ניתן לכאורה לומר שכל עקירה הנחוצה באמת לפיתוח ההתיישבות והמשק החקלאי בארץ, ניתן לראותה בנוסף לצדדים הכלכליים שדובר עליהם קודם, גם כצורכי רבים וכצורך מצווה של יישוב א"י ועל כן יש כאן סיבה נוספת להתיר לעומת הצרכים הכלכליים של הפרט.

ד. תכנון חקלאי

הנאמר עד עתה עסק בחקלאי הבודד או במשק הרוצה לעקור את העצים מתוך הראיה הפרטית שלו, מה הדין כאשר מדובר על מכסות של משרד החקלאות הנקבעות מתוך ראייה כללית של השוק לגבי אותו הפרי, נניח מתברר שיש עודפים של הפרי הנ"ל ודבר זה גורם לפגיעה בחקלאים ועל כן יש לקצץ אחוז מסוים מהאילנות?

לכאורה נראה שלכו"ע יש להתיר זאת שהרי כאן העקירה נעשית לצורך אותו ענף ואותם העצים. למה הדבר דומה? לזמירה של עץ לצורך גידולו והתפתחותו, הרי איש לא יאמר שיש כאן השחתה של אותו ענף שזומרים שהרי הדבר נעשה לצורך העץ, כך במקרה דנן הזמירה של חלק מהעצים נעשית לצורך העצים האחרים. אם יטען הטוען שבניגוד לתכנון - זמירה היא חלק מעבודות השדה המקובלות ועל כן לא שייך בזה השחתה, ניתן לומר שבמציאות הקיימת, גם כריתה של אחוז מסוים הוא חלק מעבודות השדה. יתרה מזאת הרי מצאנו בגמ' וברמב"ם שמותר לכרות עץ שמפריע לעצים האחרים וגם כאן ניתן לומר שהעצים המיותרים מפריעים ליכולת הגידול הסבירה של שאר העצים ועל כן מותר לכרותם.

הרב אברהם הלל גולדברג (נועם חלק יג) כתב מאמר בנושא דידן ומזכיר שם גם את עניין התכנון החקלאי, בדבריו משמע שלא חילק בין עקירה לצורך אותו ענף לבין עקירה לצורך מקומו או לצורך אחר והנלע"ד כתבתי.

ה. ייבוש העצים

הרמב"ם כתב "ואין מונעים מהם אמת המים כדי שייבשו" משמע מכך שאסור לגרום לייבוש העצים כדי שיותר לקוצצם מטעם שאינם עושים מספיק פירות. אולם כתב החזו"א שהאיסור הוא רק כאשר נוקט פעולה חיובית למנוע מהם מים, כגון שהיתה אמת המים עוברת שם והוא הסיטה למקום אחר, אולם אם מדובר בעצים שנהג להשקותם והוא נמנע מלהשקות ועל ידי כך יבשו אין זה דומה להסטת המים, ואינו חייב להשקות את העצים שאינו חפץ בהם כדי שלא ייבשו.

הישועת משה שהובא לעיל פסק בזה כחזו"א בעניין עקירת העצים לצורך בית החיים, ולכן כתב שאם יכולים לדחות את העניין בכמה שנים עדיף קודם לייבש את העצים על ידי מניעת השקאה ורק לאחר מכן לקוצצם. פיתרון זה בדרך כלל אינו מעשי לגבי שטחים גדולים שאין אפשרות להשביתם לזמן ממושך.

ו. עצים שהזקינו

נאמר ברמב"ם (שם ה"ט):

"וכן אילן מאכל שהזקין ואינו עושה אלא דבר מועט שאינו ראוי לטרוח בו – מותר לקוץ אותו. וכמה יהא עושה ולא יקוצנו? רובע הקב זיתים, ודקל שהוא עושה קב תמרים לא יקוצנו".

בתחילת דברי הרמב"ם משמע לכאורה שכל עץ שהוצאה עליו יתרה מההכנסה - מותר לקוצצו. הבעיה היא שבדוגמאות שמביא, כמות הפרי לשנה זעומה מאד ובוודאי אינה מכסה את ההוצאות. ראיתי לאחד הפוסקים שכתב בכוונת הרמב"ם שמדובר על קב רווח מעל להוצאות, אולם גם זה לכאורה אינו הרבה.

הרב גולדברג (נועם שם) מרחיב בנקודה זו, ולדבריו שיעור זה נאמר לגבי עצים שאינם מטופלים ובאים לבדוק האם העץ עדיין במצב שראוי להשקיע בו, אולם עצים שתנובתם פוחתת מחמת זקנה יש לבדוק את הכדאיות בלי קשר לשיעורים אלו. ראוי לציין גם שיש אחרונים המחלקים בין זית ותאנה לשאר עצים.

לכאורה יש לבדוק זאת כשיקול הראוי להתווסף לשיקולים דלעיל לגבי הצורך במקומו וכו'.

כתב השאלת יעב"ץ (ח"א סי' עו) שגם באותם מקומות שאין בהם השחתה ומותר לעקור על פי דין, עדיין יש סכנה בקציצה וכאמור לעיל בדברי ר' חנינא. בצוואת ר"י החסיד (אות מה) נאמר: "אילן העושה פירות אין לקצץ אותו" ומבאר הרב ראובן מרגליות (מקור חסד שם) שבא להזהיר אפילו במקרים שהותרו על פי דין שהרי לא בא בצוואה לצוות על איסורי לאו. ומביא שם בשם הבית שלמה למכור לגוי כדי לצאת מידי פקפוק. לעומתם החיד"א (חיים שאל ח"א סי' כב) וכן אחרונים נוספים דחו שיטה זו ולדעתם הסכנה קיימת רק בזמן שקוצץ את העצים שלא כדין; וע"ע בעניין זה בשו"ת יביע אומר (ח"ה יו"ד סי' יב אות ג-ד) המביא את הדעות בנידון.

על מנת להימנע מסכנה לסוברים שיש סכנה גם במקום שמותר הובאו באחרונים כמה עצות.

הבית שלמה, מביא גם בכמה אחרונים שכתבו למכור את העצים לגוי בקנין גמור. עלינו להדגיש שמדובר על מקרה שמותר על פי דין לקצוץ והמכירה באה למנוע סכנה, מכירה כהערמה במקרה שבו אסור לקצוץ מצאנו בכמה פוסקים שאסרו מכיון שאין להערים בדאורייתא (עיקרי ד"ט חיו"ד סי' יד סעי' ח), בית יצחק (ח"א חיו"ד סי' קמב, נטע שורק חיו"ד סוסי' לב).

בס' ישועת משה הנ"ל כותב שעצה זו לא שייכת לגבינו בארץ ישראל, משום איסור מכירת קרקע לגוי, (ועי' ס' התורה והארץ ח"ד עמ' 139) ברם גם הוא כאחרונים אחרים כותב שראוי לבצע את העקירה עצמה על ידי גוי.

עצה אחרת המובאת בדרכ"ת (סי' קטז) לקבל היתר של ב"ד דהיינו שלושה מורי הוראה, וזו עצה כללית לגבי צוואת הר"י.

החת"ס בתשובה (יו"ד סי' קב) נשאל בקשר לקציצת אילן לצורך בנייה ומביא שם את שיטות הראשונים בהסבר הגמ'. לשיטת הרמב"ם מסביר החת"ס מה התוספת הנלמדת מהפסוק "אשר תדע" וז"ל:

"ונלענ"ד דהכא צריך אזהרה טפי להזהיר מספיקא משום דלא אסרה תורה אלא דרך השחתה, וא"כ מי שחושב לפי אומדנא דיליה שזה הדקל לא טעין קבא או שקורותיו מעולים בדמים וקוצצו אף על גב דאין הדבר ברור ואולי טועה בדמיונו, מכל מקום הקציצה איננה דרך השחתה כי היה סבור להרויח בקציצה וה"א דאין זה ספק איסור אלא ודאי היתר, קמ"ל קרא דאיכא קפידא אשר תדע ולא זולת בשום אופן. ומ"מ נ"ל אף על גב דלרש"י לא אייתר קרא להכי מ"מ כיון דבלאו איסור דאורייתא איכא נמי סכנתא כמבואר... א"כ חמירא סכנתא דאפ' בכה"ג אסור".

החת"ס מחדש כאן שבעניין קציצת העצים יש להחמיר בספק לרמב"ם מדינא ולרש"י משום סכנתא. נלמד לכאורה מדבריו שבמקום שההיתר אינו ספק אלא וודאי, אפ' סכנתא אין. הסכנה במקום המותר קיימת רק אם ההיתר מבוסס על השערות וספקות ואז אם ח"ו מתברר שלא היה רווח מהעקירה - בא לידי סכנה ר"ל.

ח. צדדים נוספים להיתר

1. בשו"ת משנת יוסף (ח"א סי' יז) מוכיח מהגמ' שאיסור הקציצה נאמר בעצים שבזמן נטיעתם לא התכוון לקוצצם אולם אם מראש ידע שנוטע על מנת לקצוץ האיסור לא חל. אם נקבל שיטה זו הדבר יקל מאד בגידולים חקלאיים שבדרך כלל כבר בזמן הנטיעה יודע שכאשר התנאים הכלכליים ישתנו יעקור את העצים לפי המקובל. ההבדל בין ההיתר הזה להיתרים דלעיל הוא בכך שכאן לא מדובר על היתר משום צורך, כאן האיסור לא חל כלל בגלל שמראש היתה דעתו לקצוץ. במקרה כזה ייתכן שאפ' הסובר שיש סכנה בקציצה בהיתר יודה שאין סכנה כיון שמלכתחילה לא היה איסור. אמנם נראה שמדובר על חידוש של המשנת יוסף ולא מצאתי לו כרגע חבר בעניין זה.

2. המשנת יוסף (ח"א סי' סב) מביא מהחת"ס לגבי בניית בתים שלא על פי הכתוב בצוואת ר' יהודה החסיד שיש לחלק בין חו"ל לבין א"י, על פי זה רוצה להתיר גם בנידון דידן במקום שיש בזה משום יישוב וחזוק היישוב היהודי בא"י.

3. באותה תשובה כותב כדלהלן:

"כתב לי הרה"ג ר' דוד בן ציון קליין שליט"א רבה של יסודות, בשם הגרש"ז אויערבך שליט"א (ז"ל) שיש הבדל גדול בין אילן יחידי שצריכים להחמיר בו בכל החומרות לבין פרדסים שהם לצורך פרנסה אשר בהם יכולים לנהוג לפי הדין של מעולה בדמים וכיו"ב ואי אפשר להחמיר כ"כ".

כעין זה כותב הרב אפרתי (הליכות שדה גליון 43 עמ' 7-8) בשם הגרי"ש אלישיב שליט"א להקל על ידי גוי בשני מקרים דומים קצת למקרים שנדונו לעיל ע"ש.

סיכום

כסיכום ניתן לענ"ד לאמץ את דברי החת"ס שמתיר במקום צורך וודאי, אולם מתנה זאת בשיקול דעת מעמיק ובבדיקה קפדנית שאכן העניין מוצדק, וכעין התנאי השני בדברי ה"משיב דבר" שאין לעקור כאשר יש ספק לגבי התועלת. כמובן שעלי לחזור ולהדגיש שאין בשום מקרה להורות הלכה למעשה על פי מאמר זה.